87544

DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI / 3

Dinler Tarihi Araştırmaları - III

(Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara)

2000. YILINDA HIRİSTİYANLIK

(DÜNÜ, BUGÜNÜ ve GELECEĞİ)

Ankara
2002

TÜRKLERLE HRISTİYANLAR ARASIDAKİ İLİŞKİLERE GENEL BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Harun GÜNGÖR*

Türklerin ilk dönemlerden başlayarak birçok dinle ilişkide bulundukları bilinmektedir. İşte bu ilişkide bulunulan dinlerden biri de Hrıstiyanlıktır. Günümüzde Türklerin büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, ikinci sırayı Hristiyanlık almaktadır.

Türklerin Hristiyanlıkla temasının tarihi çok eskilere uzanmaktadır. Ancak bu ilişkinin başlangıcı için bir tarih vermek mümkün değildir.

Türklerin Hrıstiyanlıkla olan temasları günümüzde Ortodoks kiliseler olarak nitelenen doğu kiliseleri ile olmuştur. Bu çerçevede **Ortodoksluk** birinci sırayı almaktadır. Bununla birlikte, Orta Asya söz konusu olduğunda, Bizans kilisesi değil de, Sasaniler döneminde Bizans'ın yakın takibine uğrayan **Nesturilik** Türklerin arasına girmiştir. Nesturiliğin Orta Asya'da Türklerin arasında asıl yayılma gayretleri ve başarıları, Sasani Devletinin yıkılarak VIII. yüzyılda Asya'da İslamiyetin siyasi hakimiyetinin yerleştiği zamana rastlamaktadır. Samanoğulları döneminde Harizm'de **Monofizit** Hrıstiyanlar mevcuttu. Oğuzların arasında da Ortodoksluğun bulunduğu anlaşılmaktadır.[1] Bununla birlikte asıl yoğun faaliyetler ve başarılar Nesturi Hrıstiyanlarına aittir. Bu bakımdan özellikle onların faaliyetleri üzerinde durmak gerekir.

a- Orta Asya'da Nesturilik

Orta Asya'da Nesturiliğin tarihi, 781 yılında dikilen ünlü **Singan-fou** kitabesiyle başlatılabilir. Bu kitabe Nesturi din adamı **A-Lo-Pen**'in 635 tarihinde Çin'e gelişinden, kitabenin dikildiği zamana kadar Çin'deki Nesturi Kilise tarihini anlatmaktadır.

Nesturiliğin Orta Asya'ya girişi büyük oranda ticaret yollarıyla olmuştur. Ön Asya'dan başlayarak, Maveraünnehr'in Baykent, Buhara ve Se-

* Erciyes Üniv. İlâhiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı

1 V. Batrhold. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. Ankara-1975. S. 128.

merkant gibi belli başlı büyük şehirlerden geçen milletler arası İpek Yolu Gumilevinde ifade ettiği gibi bir taraftan ekonomik gelişmeyi sağlarken, diğer taraftan birçok din ve kültürleri beraberinde getirmiş, bölgedeki Türklerin dinlerle temas etmelerine sebep olmuştur.[2]

Bütün yabancı din, kültür ve medeniyetlerin her türlü istila ve tesirine açık bırakılmış olan Maveraünnehr'de misyonerler büyük bir serbestlik içinde kendi dinlerini yaymağa çalışmışlar ve bu faaliyetlerinde önemli başarılar elde etmişlerdir. Böylece "Orta Asya'nın bütün şehirleri, çeşitli milletlerden meydana gelmiş ahalisi ve karışık sosyal sınıfları ile, çeşitli din, ideoloji, meslek ve mezheplerin adeta birer buluşma yeri olmuştur"[3].

Maveraünnehr'e giren Hristiyanlık, Zerdüştlükle Budizm arasında yıllarca sürüp giden mücadelelerden de yararlanarak hızlı bir şekilde yayılmış ve kısa zamanda çevrede hakim bir din haline gelmiştir.[4] Nitekim daha 332 yılında Merv'de bir Hristiyan Piskoposluğuna rastlanmaktadır[5]. 718'de Merv Nesturi Patrikliği bu kentte oturan bir Türk kağanının ve kavminin Hristiyanlığı seçtiğini bildirmektedir. Bu Kağan Taraz (Talas) kentinde büyük bir Türk metropolitliği kurdurmuş ve çeşitli kiliseler yaptırmıştır. Samanoğulları, Taraz'ı Karluklardan aldıklarında en büyük tapınağın bu kilise olduğu bildirilmektedir. VII ve VIII. yüzyıllara ait, İç Asya ve Uralar'daki Hristiyan eserleri Karluklara aittir. Yine aynı yüzyıllarda Kırgızların da Hristiyanlığa girdiklerinden söz edilmektedir. Nihayet Nestu-rilik Uygurlar, Naymanlar, Kereitler ve Kunların arasına da nüfuz etmeyi başarmıştır. 893 yılında Taraz şehri fethedildiğinde, oradaki büyük kilise camiye çevrilmiştir. Bu da gösteriyorki orada Nesturi misyonerliği o tarihe kadar devam etmiştir. Kaşgarlı Mahmut, "becek" kelimesinden söz etmektedir. Bu Hristiyan orucu anlamına gelmekte ve buradan **Barhold**. Hristiyanlığın onların arasında devam ettiği kanaatine varmaktadır. Merkitler de Hristiyan propagandasının etkisinde kaldılar. Nayman kabilesinin reisi **Küçlük**, önceden Hristiyan iken Karahitay ülkesine gelince Budizme geçti.[6]

---

2 A. Zeki Veldi Togan. Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi. C. 1. İstanbul, 1981. s. 94.

3 Z. Kitapçı. Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler. (Üçüncü Baskı), Konya, 1991. s. 58.

4 L Cahun, Introduction (l' histoire de l'Asie, Turcs et Mongols, Paris 1895, s.123.

5 V. Barthold. ®Orta Asya'da HristiyanlıkÐ, Türkiyat Mecmuası, İstanbul, s. 58; A. V. Taştan. Nesturi Misyonerlerin Orta Asya ve Çevresindeki Faaliyetleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1986. s. 41.

6 V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. S. 123, 209.

Türkler arasında bu dinler yayılmış olmakla birlikte, Türkler bu dinlerden hiç birini kitle halinde kabul etmemişlerdir[7]. Bununla birlikte Hristiyanlık, gayretli misyonerleri sayesinde "**Nesturilik**" adı altında Orta Asya'da yayılmış çeşitli bölgelerde teşkilatlanarak Maveraünnehr'e İslamiyetin girmesinden sonra bile varlığını devam ettirmiştir. Hatta, Bizans kilisesinden farklı olarak Hz. İsa'nın biri beşeri değeri de ilahi olmak üzere iki ayrı tabiatının bulunduğunu öne süren ve oldukça misyoner bir karaktere sahip bulunan Nesturilerin dinlerini yaymada gösterdikleri en önemli başarı bölgenin Müslümanlarca fethinden sonra olmuştur. Kereyitler Hristiyanlığı, Hristiyan tüccarlardan öğrendiler. Uygur Hristiyanlarının merkezi Turfan'ın doğusundaki Bulayık kasabası olmuştur. Yedisu Hristiyanlarının da Uygurlardan oldukları anlaşılmaktadır[8].

Nesturiliğin Orta Asya'da yayılıp geliştiğine dair çok sayıda doküman mevcuttur. Bunlar **Turfan bölgesi** metinleri, **Yedisu** bölgesinde bulunan ve Süryani alfabesi ile yazılmış Türkçe Nesturi mezar taşları kitabeleri ve Orta Asya Hristiyan kitabeleriyl ilgili tarihi belgelerdir. Ayrıca Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde bulunan ve Hristiyanlıkla ilgili olayları anlatan freskler, boyalı ve sırlı topraktan yapılmış Meryem ve İsa ikonları bulunmuştur. Burada dikkati çeken en önemli husus ise, Nesturi Hristiyanlık hatırası olan bu eserlerde İsa ve Meryem'in Hun tipinde temsil edilmiş olmasıdır[9]. Batı Türkistan'daki Bişkek ve Tokmak şehirlerinin güneyinde bulunan bölgede ortaya çıkarılan XIII. yüzyıla ait iki Nesturi mezarlığı da ilginçtir. 1885 yılının doğru Rus araştırıcılar tarafından ortaya çıkarılan bu mezarlıklardaki mezar taşlarının çoğunda Haç işareti mevcuttur. Yaklaşık yüz kadarında ise çoğu Süryanice, bir kısmı da Süryani yazısı ile fakat Türkçe yazılmış kitabe bulunmaktadır[10]. Nau'nun tesbitlerine göre, mezarlıklardan en büyük olanı üç bine yakın mezar ihtiva etmektedir. 1249 ile 1345 yılları arasına ait olduğu sanılan bu mezarlığın 1338-1339 yıllarında bu bölgede ortaya

---

7 F. Nau, "Les Pierres Tombales Nestoriennes des Mus(e Guimet", Revue de L'Orient Chrétien, Deuxience. Tome. VIII (XXIII). Paris, 1913. s. 8.

8 V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. S. 173.

9 Emel Esin. Türkistan Seyahatnamesi, Ankara, 1959. s. 11.

10 F. Nau, Les Pierres Tombales Nestorieunes des Musee Guimet, s. 3: Ç. Cumagulov, Yazık Siro Turkskıh (Nestoriansкth Panıyatnıkov Kırgızı), I, Frunze 1971. s. 87, 14314; R. A. Husseynov, "Bir Süryani Metninde Türkçe "Goş" Terimi", (Çev. Harun Güngör), Türk Dünyası Araştırmaları, _ubat 1984. Say_: 28, s. 196-197.

çıkan vebadan ölmüş Hristiyanlara ait olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü bu yıllara ait kitâbeler çok sayıdadır ve özellikle şu notu taşımaktadırlar: "... **Veba salgını esnasında öldüler**"[11]. Mezar taşlarının yazısı ise, o devirde Asya'nın "**Büyük yazarları**" olarak bilinen Nesturi kâtipler tarafından geliştirilen bir karakterle bir kısmı yukarıdan aşağıya, bir kısmı da soldan sağa doğru olmak üzere çeşitli biçimlerde yazılmıştır[12]. **M. Chwolson**, bu mezarlıklarda ortaya çıkarılan yaklaşık üç yüz mezar yazıtını yayımlamıştır. Bunlardan sadece **Bişkek Kitabelerinde**, Nesturi Kilisesine mensup 9 başdiyakoş 22 vizitör, 46 skolastik, 3 yorumcu, 2 vaiz, 8 din bilgini, 15 kilise görevlisi ve çok sayıda papaz ismi zikredilmektedir[13].

Başkenti **Almalık** olan bu bölgenin bağlı bulunduğu dini merkez, Kaşgar Metropolitliği idi[14]. **Nau**'ya göre **Rubrouck**. 1243 senesinde, mezar taşlarının bulunduğu bu ülkeden geçmiştir. Rubrouck, ülkenin "**Organum**" veya "**Argonum**", burada yerleşik durumda olan Nesturilerin de "**Organa**" ya da "**Argon**" diye isimlendirildiklerini anlatmıştır. Ünlü seyyah **Marko Polo** ve 1252-1315 yılları arasındaki Çinli yazarlar da bölgedeki Nesturi Hristiyanlara bu ismi vermişlerdir[15]. Kaynakların ifadesine göre, Organum Nesturileri ayinlerini Soğdca yapıyorlardı[16]. Bundan, IX. ve X. yüzyıllarda Nesturîlerin İncil'i Hint-Avrupa dil ailesine giren Soğdçaya tercüme ettikleri ve bu dili konuşan yerli halka alfabelerini ve inançlarını öğrettikleri anlaşılmaktadır.

Eldeki dökümanlara göre, 591 yılında **Husrev**' karşı yaptığı savaşta yenilen **II. Behram**' ordusunda Türkler de vardı. Bunlardan birçoğu alınlarında Haç işareti taşıyorlardı. Husrev onları Hristiyan dininin savunucuları olarak İmparator **Maurice**'e (582-602) gönderdi. İmparator onlara bu işareti taşımalarının sebebini sorunca, onlar da bunun ölümcül bir salgın sırasında birtakım Hristiyanların teşvikiyle annelerinin yaptığı bir şey olduğunu

---

11 F. Nau. Les Pierres Tombales Nestorieunes des Musee Guimet. s. 7.

12 F. Nau, ®Textes Nestoriens en Asie CentraleÐ, J.A., Paris, 1913, s.456.

13 F. Nau, Les Pierres Tombales Nestorieunes des Musec Guimet, s.18.

14 Ç. Cumagulov. Yazık Siro Turkskılı (Nestorianskıh Pamyatnıkov Kırgızn). Frunze, 1971, s.143.

15 F. Nau. Les Pierres Tombales Nestorieunes des Musee Gumet, s.89.

16 F. Nau, Les Pierres Tombales Nestorienues des Musee Guimet, s.11; Missions Catholique. C.IV. 249.

söylediler.[17] Her halde bu olay, Soğd ülkesinde yaşayan Türklerin arasına Hristiyanlığın ve anlaşılan Nesturi Hristiyanlığının erken dönemden itibaren nüfuz ettiğini göstermektedir. **İbn Nedim**, Maveraünnehr'in ticaret bölgesi olan Soğd ülkesi ahalisinin Maniheist ve Hristiyan olduklarından bahsetmektedir[18].

Nesturi Hristiyanlar Orta Asya'da Süryaniceden başka, Uygur Türkçesini de kullanmış, özellikle kitaplarını Süryani alfabesi ile Uygurca yazmış, Süryanicedn bir çok kitabı da Türkçeye çevirmişlerdir[19]. Ayrıca bu dillerin yanında Farsçayı da kullandıklarını ifade etmek gerekir. Dikkate değer bir husus da, mezar taşlarında kullanılan tarihlerde, on iki hayvanlı Türk Takviminin kullanılmış olmasıdır[20].

Orta Asya'da yerleşik kiliseler yanında çadır kiliseler de kuran Nesturiler, 530 yılına doğru Herat ve Semerkant'ta metropolitlikler oluşturmuşlardır. Narşahi, Buhara'da Beni Hanzala Camii'nin bulunduğu yerde, daha önceleri bir Nesturi Kilisesinin bulunduğundan bahsetmektedir. Belirtmek gerekir ki, 1070 yılında Kaşgarlı **Georges** tarafından **"Türkistan Kilisesi"** adlı kurum tekrar canlandırılmaya gayret edilmiştir.

Nesturliği yaymak amacı ile Orta Asya'da bir çok misyoner görev almıştır. Bunlardan **Ibas**, **Barsumas**, **A-Lo-pen. I. Mar Aba** (517-552), **Timothée** (718-820). **III. Mar Yabalaha** (1245-1317) ve **Rabban Çauma**'nın adını zikretmek yerinde olur.

Daha sonraki dönemlerde Hristiyan Türklerin merkezlerinden biri de Öngüt Beyliği olmuştur. XIII. yüzyılda, Öngüt sarayında, Hristiyan eserlerinden oluşan bir kütüphane kurulmuştur. Öngütler Moğol sarayında da etkili oldular. İlhanlılar zamanında Öngütler Azerbaycan'da Nesturi manastırı kurmuşlardı. XII. Yüzyılda Öngütler Roma kilisesine bağlandılar. **Kubilay Han**'ı Hristiyanlığa kazandırmak amacıyla **Fransiskenlerin** Hanbalık'a (Pekin) gönderdikleri misyoner heyeti **John of Monte Carvina** başkanlığında, 1294 yılında oraya vardığında, yanlarında Nesturi mezhebine mensup Uy-

17 Edouard Chavannes. Documents sur les Tou Kiue (Tures) occidentaux, st Petesbourg. Paris, 1990, 245.

18 İbni Nedim. Fihrist. s. 26.

19 Abdülkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. C. II. Ankara, 1991, s. 312.

20 F. Nau. Les Pierres Tombales Nestorieunes des Musee Guimet. s. 20-35.

gurlar da bulunmaktaydı[21]. Moğol İmparatorluğu döneminde Farsça **Tarsa**, Türkçe "**Erkegün**" adıyla anılan Hristiyanlar, Safeviler döneminde "**Kızılbaş Tarsa**" adını almışlardır.

Orta Asyada İslami fetihler Hristiyanlığın gittikçe zayıflamasına sebep olmuş, Özellikle **Gazan Han**'ın 1295'de İslamı kabulü, Nesturilerin daha da zayıflamasına yol açmıştır. Bu dönem Nesturileri çevre kültürlerin ve özellikle de o zamana kadara oluşmuş İslâm kültürünün etkisinde kalmışlar; böylece onların ibadet esnasında kollarını bağladıkları, secde ettikleri, kiliseye girmeden önce bir nevi abdest aldıkları gözlenmiştir[22]. Daha sonra **Timur**'un Hristiyanların çoğunlukta oldukları bölgeleri fethi, söz konusu bölgelerdeki Nesturi varlığını ciddi biçimde etkilemiş ve sonuçta Nesturiler eski güçlerini kaybetmişlerdir. Bu defa da Anadolu'ya doğru tersine bir göç başladı. **Barthold**'un verdiği biliye göre, **Uluğ Bey** zamanında yani XV. Yüzyılda artık Nesturilerin Orta Asya ve özellikle de Semerkand'da sonları gelmiştir. Artık bu dönemden sonra onların Orta Asya'daki varlıkları hakkında bilgi bulmak imkansızdır. Büyük bir ihtimalle bunların çoğu Müslüman olmuştur.

b- Orta Asya'da Ortodoksluk

Karahitayların Sultan Sancar'a karşı kazandıkları zafer, XII. Asırda Avrupa'da, Karahitayların başkanı ve Habeş Necaşisine benzetilen bir **Rahip Yuhanna (Jean)** efsanesini doğurmuş ve bütün Orta Çağ Avrupası'nın Asya'da Türklerin arasına onun Hristiyanlığı hakim kılacağı hülyasına kapılmalarına yol açmıştı. Ancak Avrupalı Hristiyanların bu ümid ve hayalleri gerçekleşmedi. Moğol istilası, Haçlıların düşündüklerinden daha değişik neticelere yol açtı. Nesturilerin gittikleri yoldan yani İran Maveraünnehr hattında İpek Yolu aracılığı ile Orta Asya'ya ve oradan da Çin'e kadar, Bizans ortodoks kilisesi veya Melkitler de misyonlarını ve teşkilatlarını geliştirmeye çalıştılar. Horasan, Soğd ülkesi, Maveraünnehr ve Harizm'i de kapsayacak şekilde Orta Asya'da teşkilatlandılar. Özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Ortodoksluk, Orta Asya'da belli bir başarı elde etti ve Moğolistan ve

21 S. C. Neil, "Christianity in Asia", The Encyclopedia of Religion. C. III, s. 418. E Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş s. 135 F. Bozkurt Türklerin Dini, s. 74-75.

22 P. Pelliot, Imprimerie Nationale Recherehes sur les chrétiens d'Asie Centrale et d(Extréme Orient. Paris 1973, s. 136.

Çin'e ulaştı. Daha 762 ve 766'larda Horasan'da bir **Katolikos** mevcuttu ve Taşkent Semerkant'da ve hatta bütün Türkistan'da Oğuzların arasında belli bir başarı elde etmişti. XIII. ve XIV. Yüzyıllarda meşhur Fransisktan rahibi **G. Rubrouck**'un da katıldığı muhtelif misyon faaliyetleri yaklaşık bir asır devam etti ve sonra Orta Asya'dan Çin'e kadar uzandı. Ancak Hristiyanlk göçebe Türkler arasına giremedi ve İslamiyet karşısında Budizm ve öteki dinler gibi Orta Asya'da başarısızlığa sürüklendi.[23] Maveraü..nehr'de İslamiyetten önce Budizm, Zerdüştilik, Mani Dini ve Hristiyanlık mevcuttu. Ayrıca Yahudi cemaatleri de vardı. Bunlardan sadece sonuncusu bu güne kadar orada hayatiyetini muhafaza etmiş; ötekilerin hiç biri İslamiyetin karşısında tutunamamıştır. Esasen anlaşılan Hristiyan araştırıcılar, bu dinin Orta Asya'da Türklerin arasında yayılması konusunda biraz mübâlağa etmişlerdir.[24]

c. Doğu Avrupa, Balkanlar, Anadolu, Rusya ve Sibirya'da Türklerin Arasında Ortodoksluk

Ortodoksluk ve kısmen de öteki bir kısım Hristiyan mezhepleri, Doğu Avrupa'da, Balkanlarda, Anadolu'da, Rusya ve Sibirya'da Türklerin arasına nüfuz etmeyi ve hattâ kalıcı cemaatler oluşturmayı başardılar. Dikkate değer olan hususlardan biri de bu şekilde Hristiyanlığa ve özellikle de Ortodoksluğa intisab eden Türk boyları, birkaç istisnanın dışında (Gagauz, Çuvaş)... genellikle sadece Hristiyanlaşmakla kalmadılar; aynı zamanda kültürel dejenerasyona uğradılar. Hatta bunlardan bazıları Türklüklerini de kaybettiler.

Bu durumun en eski ve tipik bir örneğini **Bulgarlar** teşkil etmektedir. Hristiyanlık Balkanlara erken dönemlerden itibaren erişmiş ve IV. yüzyılda Trakya'da önemli bir yayılma göstermişti. VI. yüzyılda Balkanlara Slavlar geldiler. 680 yılına doğru da, Orta Asya'dan ve Dinyester yoluyla Türk asıllı Bulgarlar oraya ulaştılar ve Slavları hakimiyetleri altına aldılar. Bu-

23 Bk. O. Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 140-141: P. Catrice. ®Les Missions OrthodoxesÐ, in Histoire Univrselle des Missions Catheliques. Paris, Grund. 1959. s. 246, 248, 249; P. Pelliot. Recherches Sur les Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extreme Orients. Paris, 1973

24 V Barthold. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 77; ®Orta Asya'da Moğolların Fütuhatına Kadar Hristiyanlıkð, (Çev Ahmet Cemal), Türkiyat Mecmuası C. I. İstanbul, 1926. s. 47100: Z. V. Togan ®Oğuzların Hristiyanlığı MeselesiÐ, Türkiyat Mecmuası, C. II. İstanbul, 1926. s. 61, 67.

nunla birlikte, tüm göçebe toplulukların yerleşik kültüre uyumunda olduğu üzere onlar, Slav kültürünün etkisine girdiler ve adlarını korumakla birlikte giderek eski kültürlerini, inançlarını ve adetlerini unuttular ve Slavlaştılar. Bulgarlar yörede, başkenti **Oşrid** olan güçlü bir İmparatorluk kurdular. Onların arasına Hristiyanlığı ilk olarak sokanlar Yunanlı mahkumlar olmuşlardır. Özellikle Edirne Piskoposu **Manuel**'in bu konuda kayda değer faaliyetleri bulunmaktadır. Öte yandan Bulgar Krallığı ile Bizans arasında sürekli ve şiddeütli çatşmalar mevcuttu. 863 yılında açlık ve Bizans ordusu tarafından sıkıştırılan Bulgar Hanı **Boris** veya **Bogeris**, daha önce Hristiyan olan kız kardeşi tarafından bu dine sokuldu. Böylece, bir Türk kavmi geleneksel kültüründen ve dininden toptan ayrılarak hem Slavlaşıyor ve hem de Hristiyanlaşıyordu. Gerçi ilk yıllarda, Bulgarları Roma kilisesine bağlamak için Papalık ciddi gayret göstermişti. Zaten o tarihte henüz daha Katoliklikle Ortodoksluk arasındaki ayrım da tam olarak gerçekleşmemişti bunun iki ayrı kilise yani Roma Katolik kilisesi ve bizans Ortodoks kilisesi şeklinde tam olarak ayrılabilmesi için X. yüzyılı beklemek gerekecekti. Ancak yine de **Bizans âyini** ile **Latin âyini** arasında bir farklılık mevcuttu ve bu durum teşkilat seviyesinde de kendini göstermekteydi. Latinlerle Bizanslıların çekişmesi, sonuçta Bulgarların Bizans âyinini tercih etmeleri ile sonuçlandı. Gerçi bazı mili kültür bakiyeleri ve dil hatıraları kalmıştı. Hatta buna, Zerdüştlük ve Mani dininden bazı unsurları da eklemek suretiyle 930'lara doğru Bulgaristan'da ortaya çıkan ve düalist bir sistem şeklinde kendini gösteren; et yemeye ve şarap içmeye karşı çıkan, evliliği de tavsiye etmeyen; zenginleri, asilleri ve beyleri yeren; aslında baskı altında ezilen Slavların Bizans'a başkaldırısından ibaret bir dini-sosyal hareket şeklinde kendini gösteren **Bogomolizm** de eklendi ve o sırada Balkanlara gelen **Peçeneklerin** de desteğini aldı. Ancak Bulgarlar Bizans imparatoru **II. Basil** (968-1018) karşısında tutunamadılar. Pek çok Bulgar öldürüldü ve Bulgaristan, Bizans Patriarklığına bağlı bir eyalet hüviyetine indirildi ve bir **Arşeviklik** vasıtasıyla Bizans kilisesine bağlandı. Böylece Bulgarlar, Türklüklerini o ölçüde unuttular ki, XII. yüzyılda büyük Kuman kitlesi ile ikinci Bulgar devletini kurdukları zaman bile, orada Türk unsuru hakim duruma geçemedi. **Kumanlar** da Balkanlarda Bulgarlar gibi Slavlaşıp Ortodokslaşarak eriyip gittiler. Bulgarların Hristiyanlığı kabulü ile, İncil ilk olarak Bul-

gar Slavcasına tercüme edilmiş ve öteki Slav milletlerin dil ve edebiyatı üzerinde bu Bulgar Slavcası etkiler uyandırmıştır[25].

Macar toplumuna gelince, onlar da Hıristiyanlıkta karar kıldı. Ancak bu defa. Ortodoksluk yerine **Katoliklik** onlara hakim oldu. Daha sonra bir bölümü **Protestanlığı** seçtiler. Türk asıllı **Arpad** sülalesi, orada Hıristyanlığa en çok aziz veren zümre olarak dikkati çekmektedir.

Göktürklerin çözülmesi üzerine Oğuz-Hazar baskısı ile bir biri ardından Batıya yönelen **Peçenekler, Kıpçaklar** ve **Uzlar** da benzeri kaderi yaşadılar. Geleneksel Türk dininden sonra Zerdüştlük, Mani dini ve kısmen de İslamiyetle temas eden Peçenekler, XI yüzyılın başlarından itibaren Hıristiyan propagandasına maruz kaldılar. Bu çerçevede 1008'de bir Alman Evek Peçeneklerin ülkesine giderek, beş ay süre ile onlara Hıristiyanlığı telkin etti ve bazı mühtediler kazandı. Hattâ, Bakü yakınlarında Seret kıyısında bir katedral de inşa edildi. Peçeneklerin Hıristiyanlıkla temas ettikleri bir başka yer de Macaristan oldu. Oraya vardıklarında Peçenekler henüz geleneksel dinlerine mensuptular ve Hıristiyan oldukları takdirde kimliklerini kaybederek eriyeceklerini de biliyorlardı. Bir anonim Macar Kroniği, Peçeneklerin efsanevi hanı **Ketel** ve oğlu **Tulma**'nın yoğun Hıristiyan propagandasına karşı zahiren bu dini kabul etmiş görünmekle birlikte, milli inançlarına bağlı kaldıklarını ancak zamanla bunun kaybolduğnu haber veriyor. Esasen Bizans, onları Hıristiyanlaştırmak için sistemli propaganda ve taktikler kulllanmıştır. Geleneksel olarak bu amaçla önce başkanlar Hıristiyanlaştırılmakta ve vaftiz edilmekte, geniş halk kitlelerinin de yöneticilerinin yolunda gitmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede Bizans, Türk boylarının kendi aralarındaki mücadelelerinden de faydalanmayı bilmiştir. Peçeneklerin Ruslara düşman olması, Rusların Karadenize inmesini engellemiş; bu arada Bizans onlarla dostluk ilişkilerine girmiştir. Ancak, Uzlar Peçenekleri sıkıştırınca, Peçenek reisleri arasında anlaşmazlık çıkmış ve **Kegen**, 20 bin Peçenenkle birlikte Kağan **Turak**'a karşı ayaklanmıştır. Zor durumda kalan Kegen Bizans İmparatoruna sığınınca, 1048'de törenle vaftiz edilmiş, kendisine şeref ünvanları verilmiş; başkanlarının Hıristiyan olduğunu gören büyük Peçenek grupları da onu takiben bu dine girmişlerdir.

25 O. Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 139, 149; Histoire de l'Eglise, Paris, 1925. C. I. s. 543, 544.

Kegen'e Tuna boyunda üç kale ve bir miktar arazi veren **Konstantin Monomak**, aynı zamanda onun vaftiz babalığını da yapmıştır. Bizans'tan Kegen'in iadesini isteyen Kağan Turak, Tuna'yı geçerek Bizans ülkesini yağlamalamaya başlamışsa da, salgın hastalık, Turak'ın basiretsizliği ile birleşince Peçenekler yenildi. 140 Peçenek büyüğü Kegen örneğine uygun olarak İstanbul'da vaftiz edildi. Esir edilen Peçenekler Sofya-Niş arasındaki bölgelere yerleştirildiler. Bir kısmı Makedonya'da iskan edildi. Birkaç kez Bizans'a karşı isyan teşebbüsünde bulunan Peçenekler. 1091 de Kuman-Bizans ittifakı sonucu kesin yenilgiye uğrayarak askeri güç olmaktan çıktılar: Balkanlara doğru dağılarak, Hristiyanlaşıp eridiler[26].

Müslüman **Oğuzların** İslâm dünyasına ve Anadolu'ya yöneldikleri dönemde, Oğuzların geleneksel dinlerinde kalan bir bölümü de Karadeniz'in kuzeyinde Balkanlara indiler. Sadece 1065 yılında Tuna'yı geçenlerin altı yüz bin olduğu söylenmektedir. Bu Uzları **Kıpçaklar** takip etti. Bu göçlerin Balkan tarih ve etnografyası üzerinde derin etkileri olmuştur. Bir yandan Bizans'ın öte yandan da Rusların baskıları arasında sıkışıp kalan, bu arada açlık ve salgın hastalıkla da mücadele etmek zorunda olan, Bizanslıların **"Uz"** ve Rus kaynaklarının **"Torki"** adını verdikleri Oğuzların büyük bir bölümü sonunda Bizans'a sığınmış; onlar Bizans tarihinde **"Türkopol"** denilen paralı askerlerden oluşan kıtaları oluşturmuşlardır. Uzların bir kısmı da Ruslara sığınmış; onların sınır muhafızlığını yapmış: **karakalpakların** teşekkülünü sağlamıştır. Bu arada giderek her iki grup da Hristiyanlaşmıştır. **Kıpçaklar** da yanı kadere eriştiler. XII. asırda Kıpçak hanı **Atrak**'a mensup bir kısım Kıpçaklar Kafkasları aşarak Gürcülerle temasa geldiler ve kısmen Hristiyan oldular. Ancak bunlar **"Son Kıpçaklar"**dır. Onlar, Selçuklu fetihlerinden sonra, Karadeniz kuzeyinde ve Kafkaslar ötesinde yerleşmişken, XII. yüzyılda (1118-1195). Daryal geçidi, hatta Derbend yolu ile gelip, Ortodoks Gürcü mezhebini benimseyerek, yukarı Kür ve Çoruh bölgesine yerleştiler ve 1267-1578'de **Ortodoks Kıpçak Atabekler Hümkümetini** kurdular. Ancak kafkasların kuzeyinden güneye doğru Kıpçak göçü aslında M.Ö. VIII. yüzyıllara uzanmakta olup M.S. VI yüzyıla kadar sürmüştür.

---

26 Akdes Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937, s. 130, 131, 151. IV XVIII. Yüzyıl Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, Ankara, 1972. s. 64 E Tryiarkskı ®Les Religions des PetchenéquesÐ. Tradition religieuses et Parareligieuses des peuples Altaiques. S. 146, 149.

M.S. 300 yılından itibaren Hristiyanlığa girmeye başlayan bu Türkler ise "**İlk Kıpçaklar**"dır. Bütün Türkler gibi, anlaşılan **Ortodoks Kıpçaklar** da din konusunda oldukça laik eğilimler göstermişlerdir. Nitekim bu Kıpçakların bir bölümü daha sonraki dönemlerde İslam dinine girmişledir[27]. Moğol ve Rus baskısı altında tutunamayan Kıpçakların bir kısmı Macaristan'a sığınırken, ötekiler Balkanlar'a dağılmışlar ve Hristiyanlaşmışlardır. İşte bu Kıpçakları Hristiyanlaştırmak amacıyla, misyonerler tarafından **Latince-Farsça-Türkçe (Kıpçakça) Codex Cumanicus** adlı eseri meydana getirdiler. **Divan-ü Lugat'it Türk**'ten sonra en büyük eser olarak kabul edilen ve Batı Türkleri için kaleme alınmış olan bu eserde dualar, ilahiler bilmeceler bulunmaktadır[28].

Balkanlarda ve Anadolu'da Hristiyanlaşan bu topluluklardan bazı bakiyeler günümüze kadar erişmiştir. Bunlardan biri **Gagauzlar** ve diğerleri de **Karamanlılar**dır. Her ikisi de Ortodoks Hristiyandır. Ancak her ikisi de dillerini Türkçe olarak muhafaza etmeyi başarmışlardır.

Gagauzların menşei, Uzlara dayanmaktadır. Hristiyanlaşan Oğuzlardan bir bölümünün, Türk kitlelerinin yoğun olarak bulundukları **Dobruca**'ya yerleştikleri bilinmektedir. XII. asrın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Sultanı **II. İzzettin Keykaavus** ile birlikte bir kısım Selçuklu Türklerinin de Balkanlara geçerek iskan edildikleri biliniyor.

Gerek **Yazıcızade Ali**'nin gerekse **Seyyid Lokman**'ın "**Oğuz-nâme**" adlı eserinde zikredilen, Dobruca'ya yerleşmiş Anadolu Selçuklu Türklerinin bir kısmı büyük lider **Halil Ece** ile tekrar Anadolu'ya geçmiş, orada kalanlar ise "**Sarı Saltık fevt olduğundan, sonra mürted ve Ahriyan**" olmuşlardır[29].

İşte, bu bölgeye yerleşen bütün Türkler, çoğunluğu teşkil eden Uz tarafından asimile edilerek **Gökoğuz/Gagauz/Gagouz** adını almış ve XIV. yüzyılda Doburuca'da **Balık Bey** liderliğinde bir devlet kurmuş olup bu küçük Oğuz devletinin başkenti **Balçık (Karvuna)** idi. Balık Bey'den sora devletin başına **Dobrotiç**, daha sona **Yanko (İvanko)** geçmiş, 130 yıl devam eden bu küçük Oğuz devletinin toprakları 1417'de Osmanlı ülkesine katılmıştır.

---

27 BK. M. Kırzıoğlu, Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992.

28 Bk. K. Grönbech, Kuman Lehçesi Sözlüğü, (Çev. Kemal Aytaç), Ankara, 1992.

29 Yazıcıloğlu Ali, Selçukname, Trk. Yz. Nu: 1391. Yr. 445b.

Ruslarla Romenler arasında sık sık el değiştiren **Besarabya** bölgesi, son olarak 10 Şubat 1947 yılında imzalanan **Paris Antlaşması** neticesinde Rusya'ya bağlanmış, Moldovya S. S. Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak 1990 yılına kadar gelmiştir. Gagauzlar, 1990 yılında başkenti Bucak'ta bulunan **Komrat** şehri olmak üzere bir Cumhuriyet kurmuşlar, 23 Aralık 1994 tarihinde ise "**Gagauz Yeri**" adı ile Moldovya Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölge oluşturmuşlardır.

IX. asırdan önce, diğer kardeşleri gibi Gök Tanrı'ya inanan Gagauzlar, özellikle Bizansın etkisi ile **Ortodoks Hıristiyanlığı** kabul etmişlerdir. Bu konuda **Mihail Ciachir** şöyle demektedir: "**...Hepsi Gagauzlar eyi Hıristiyandır**"[30], "**Tutarmış ortodoks religiyeyi**"[31].

Gagauz Hıristyianlığı eklektik bir karakter arzetmektedir. Bu Hıristiyanlık içinde, dinler tarihçilerince Mani dininin bir uzantısı olarak kabul edilen **Bogomilizmin**, dinî terminoloji başta olmak üzere büyük oranda İslamiyetin ve İslam öncesi Türk dini sisteminin izlerini bulmak. Şöyle ki, Gagauzların Hıristyanlığın Ortodoks mezhebini kabul etmeleri, onlar arasında Ortodoks misyonerlerin faaliyetlerinin varlığı ve münasebtte bulundukları **Bizans**, **Rus** ve **Yunanlılar**'ın Ortodoks olmaları ile açıklanabilir. Zira, 1812 yılından başlayarak 1878 yılına kadar Besarabya'nın her yanına hakim olan Ruslar, **Kişinev Metropolitliğini** ele geçirmiş, bölgeye yerleştirdikleri Rus Kolonizatörleri ve Papaz sınıfı ile, bir yandan bölge halkını Ortodoks mezhebine bağlamayma çalışırken, diğer yandan Slavlaştırmaya gayret etmişlerdir[32].

Bizanslılar ve Ruslar tarafından Hıristiyanlaştırıldığını gördüğümüz Gagauzların, inanışlarında birtakım İslâmi unsurlar göze çarpar. Bunların ilki, dini terminolojidir. Şöyle ki: Ruslar (Slavlar) Tanrı için "**Boje**", Rumenler "**Domn. Dumnezeu**". Yunanlılar "**Teos**" kelimelerini kullanırken, Gagauzlar İslâmi bir terim olan "**ALLAH**" kelimesini kullanmaktadırlar[33]. Hiç şüphesiz

30 M. Mihail Ciachir, Beserabicalâ Gagauzlarân İstoriesâ, Chişinau, 1934, s. 56.

31 Ciachir, Beserabiealâ... s. 14.

32 R. P. >Janin, Les Eglises Separ(es d'orient, Paris, 1927. S. 120, 121. Mihail Ciachir, Dictionar Gagaöuzu (Tiurco) Roman, Chişinan. 1938, s. 10. G.A. Gavdarci I K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan, Gagausko Russko Moldovski Slovar. Moskova, 1973. s. 41.

33 Mihail Ciachir. Dua Chitabâ Gagauzlar İçin. 1935. s. 5, 10, 11.

burada kullanılan "Allah" terimi İslâmdaki doğmamış, doğurulmamış olan Tanrıyı ifade için değil, Hristiyanlığı ilahiyatınca Ekenim-i selâse'nin bir unsuru olarak kabul edilen "Baba" unsuru için kullanılmıştır[34].

Burada şu hususu belirtmek isteriz ki, Eski Türkçe'deki **Tengri-Tanrı** kelimesi, bugünki çeşitli Türk Lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliğine **görke, Tengri, Tengere, Tingri, Tangara, Tenri, Ture, Tanara** vb. şekillerde söylenmesine rağmen[35], bu kelime Gagauzca din kitapları ve sözlüklerde yoktur.

Gagauzlar Kudüs'ü ziyarete giden erkeklere "**Hacı**" kadınlara ise "**Hacıka**" derler[36]. Hacı adaylarının hacca uğurlanışı ve hacıların karşılanış merasimleri Anadolu'da yaşayan Müslümanlar'ınki ile aynıdır.

Ayrıca Gagauzlar, **Cenet** (Cennet), **Cendem** (Cehennem), Oruç, Hac, Haram, Helâl, vs. İslâmi kavramları da kullanmaktadırlar.

Gagauzların dini inanışlarında, İslâm öncesi Türk kültürünün izlerine rastlamak mümkündür. Şöyle ki, Gagauzlar Hristiyanlığın temel esprisine aykırı olarak kurban ibadetine fazlaca önem verirler. Hemen her işe başlarken ve işler başarıldıktan sonra kurban kesilir. Kurbanlar büyük baş hayvanlardan yani, sığır cinsinden olabileceği gibi, küçükaş hayvanlardan koyun ve keçiden de olabilir. Gagauz inançlarında horoz kurbanına da rastlanır. Horoz kurbanı eski Türk dininde olmadığı gibi, İslamda da yoktur. Horoz kurbanının Hristyianlık öncesi Slav dininden Gagauzlara geçmiş olması muhtemeldir[37].

Kurban ibadeti içinde en dikkate değeri, Divan-ü Lügati't Türk'de "**Iduk**" adıyla anılan ve Gagauzlarca da "**Allahlık**" denilen kurbandır[38]. **Zajaczkowski**, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: Allahlık, mal, mülk sahibi bir çiftçinin en güzel boğa yavrusunu kurbanlık olarak seçmesi ve kırlara salıvermesidir. Allahlık adı verilen hayvan sürü ile otlamaz, ayrı beslenir. Bu hayvanlar

---

34 Mihail Ciachir. Dua Chitabâ Gagauzlar İçin. s. 5, 10, 11.

35 Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul, 1976. s. 18, 19.

36 Mihail Ciachir, Dictionar Gagauzko (Tiurco) Roman... s. 59, Wlodzimierz Zajaczkowski, ®Przyezyki do Etnografi GagavuzowÐ, Rocznik Orientalistyezny. C. XX. Krakow, 1956. s. 256.

37 H. Güngör M. Argunşah, Gagauz Türkleri, Tarih, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara 1991. s. 36.

38 H. Güngör M. Argunşah, Dünden Bugüne Gagauzlar, Ankara, 1993. s. 81.

ziyan dahi yapsalar tarladan kovulmazlar. Bu hayvanı kimse çalmaz, hırsızlamaz. Bunları dövmek, hırpalanmak büyük günah sayılır. Gagauzlar, bu hayvanlara kurtların bile dokunmadığına inanmaktadırlar[39].

Ölen kimse için "**Can Pidesi**" dağıtıldığı, intihar eden kimselerin mezarlıklarda tecrid edilmiş bölgelere gömüldükleri görülmektedir.

Gagauzlar, İslamiyette olduğu gibi, yoksul ve kimsesizlere yardımda bulunur ve buna da "**Hayır**" adını verirler[40].

Bütün bunlar Gagauz inançlarında az da olsa İslami bir takım unsurların varlığını gösterir. Eski Türk kültürünün izleri ise, İslâmi izlerden daha köklü olarak Gagauz inançlarında varlığını hissettirmektedir.

Günümüzde Ortodoksluk hâkim mezhep olmasına rağmen Gagauzlar arasında özellikle **Babtist** ve **Adventist** mezhebi de yayılmakta ve taraftar kazanmaktadır[41].

Dana önceleri **Fener Rum Patrikliğ**ine bağlı olan Gagauzlar, 1870 yılında dini olmaktan ziyade siyasi bir amaçla kurulmuş olan **Bulgar Ekzarkhanesi**ne bağlı kalmışlardır. Günümüzde ise, Moskova Ortodosk patrikliğine bağlı bulunmaktadırlar. İbadet dilleri Türkçe olan Gagauzlar, Gagauz dilinde yazılmış İncil ve diğer dini kitapları okumaktadırlar.

Günümüzde, Ortodoks Hristyian bir Türk topluluğu olan Gagauzlar Moldovya Cumhuriyeti Bucak bölgesi başta olmak üzere Ukrayna ve Rusya federasyonun değişik bölgeleri ile Kırgızistan'ın başkenti Bişkek, Özbekistan'ın başkenti Taşkent ile Kuzey Kazakistan'da yaşamaktadırlar. Ayrıca Bulgaristan'da Provadya yakınında Varna bölgesindeki köylerde Dobruca ve Kavarna ile Bulgaristan'ın güneyindeki Yanbol ve Topolovgrad çevresinde de Gagauzlar yaşamaktadırlar. Romanya'da sadece birkaç Gagauz köyü bulunmaktadır.

Karamanlılara gelince, **Karamanlılar**'ın menşei hakkında araştırmacıların görüşleri farklıdır. Bazı araştırmacılar onları etnik yönden Orta Anadolu'nun güneyinde bir beylik kuran Karamanlılar'a bağlamakta, Türk olduk-

---

39 H. Güngör, "Gagauz İnanış ve Adetleri İle İlgili Bazı Notlar", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Mart 1994, Sayı: 57. s. 26.

40 Zajaczkowski, "Przyezynki do Etnografi Gagavuzow", Rocznik Orientalistyczny, C. XX. s. 360.

41 Yakup Aygil, Hristiyan Türkler'in Kısa Tarihi, İstanbul, 195. s. 79.

larını kabul etmektedir[42]. Salaville ve Dalleggio "Karamanlıdıka" adı ile yayınladıkları Karamanlıca eserler bibliyografyasının önsözünde Karaman Bey'in Beyliği 1243 yılında kurduğunu, zamanla beyliğinin sınırlarını genişlettiğini, önceleri başkentin "Lârende", daha sonra ise "Konya" olduğunu ifade ederek bölgenin sınırlarını çizmeye çalıştıktan sonra bu bölge halkının çok sonraları "Karamanlı" ismini aldıklarını anlatmaktadırlar. Bu araştırmacılara göre Türk fatihleri kendi dillerini Anadolu içlerinden İstanbul ve Trakya'ya kadar kabul ettirmişlerdir[43]. S. A. Hudaverdoğlu-Theodotos ise, Karamanlıların menşe itibariyle Grek olduklarını, Türklerin tehditleri sonucu dillerini değiştirmek zorunda kaldıklarını iddia etmektedir[44]. M. Ciachir'in belirttiğine göre aynı iddialar Yunanlı araştırmacılar tarafından Gagauzlar için de ileri sürülmüştür[45].

Kanaatimizce, Anadolu'nun hemen her tarafında yaşayan Rumlara "Rum" denilirken Karaman bölgesinde yaşayanlara diğer Rumlardan ayrı olarak "Karamanlı" adının verilmesi, onların diğer Rumlardan ayrı bir özelliğe sahip olmalarından kaynaklansa gerektir. İşte bu özellik onların Hristiyan olmalarına rağmen Türkçeden başka bir dil bilmemeleridir. Karaman halkının büyük bir bölümünün Müslüman Türk olduğu, bunlar arasında az sayıda da olsa Hristiyan Türklerin bulunduğu kabul edildiğine göre[46], acaba gerçekte bu Hristiyan Türklerin menşei nedir? Bunlar ne zaman Hristiyanlaşmışlardır? Bu sorulara cevap verebilmek için Bizans İmparatorluğu zamanındaki Türk-Bizans münasebetlerine bakmak gerekmektedir.

Bilindiği üzere Türkler Bizanslılarla erken çağlarda muhatap olmuş. M. 568'de Bizans imparatoru II.Justınus Batı Göktürk Kağanı İstemi Kağan'a Zemarkos başkanlığında bir elçilik heyeti göndermiş. Daha sonra bu mü-

---

42 Cami, Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler, (III. Baskı), İstanbul, 1932. s. 24, 27. Mehmet Eröz, Hristiyanlaşan Türkler, Ankara 1983. s. 31. Vd. Mefkure Moldova ®Sur le terme ®KaramanÐ et les recherches sur les KaramansÐ, Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sayı 89. İstanbul, 1980. s. 201; Mustafa Ekincikli Türk Ortodoksları, Başlıangıçtna Milli Mücadele Sonuna Kadar. (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri. 1990. s. 76, 82.

43 Severien Salaville, Eugene Dallegio, Karamanlıdıka, Bibliographic analitique d'uvrages en langue turque imprimes en caracteres grees. C. I. 15841850. Ath(nes, 1958.

44 S A. Hudaverdoğlu Theodotos, La litt(rature turcophone, Acte du III. Congres international des etüdes Byzantines, Athenes, 1932, ss. 90 92.

45 Mihail Ciachir, Besarabielâ Gagauzlarân İsteriească. s. 9.

46 I.14 Kramers. Karamanlılar. İslam Ansiklopedisi, MEB Yay.C.VI,s.309.

nasebetler karşılıklı olarak devam etmiştir. Bizans İmparatoru **Theophile** (829-842) zamanında ülkelerinden çıkarak Bizans'a gelen Türkler Hıristiyanlaştırılarak Vardar nehri kıyılarına yerleştirilmişlerdir. **"Vardariyot"** adı verilen bu Türklerin XIX. Yüzyıl başlarına kadar kendi dillerinde yazılmış kutsal kitaplara sahip oldukları belirtilmektedir.[47]

Göktürk İmparatorluğu'nun dağılması sonucu Orta Asya'dan çıkan Türkler, iki koldan batıya doğru hareket edip, Hazar Denizi'nin güneyinden geçerek Anadolu istikametinde ilerlerken Müslümanlarla karşılaşıp inanç benzerliği başta olmak üzere siyasi ve ekonomik sebeplerle İslamiyet'i kabul ederken[48] Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçip Karadeniz'in kuzeyindeki stepleri işgal eden Peçenek, Uz ve Kıpçaklar Bizans İmparatorluğu ile doğrudan ilişkiye girmiş ve Bizans ülkesine akıncı, paralı asker ve mülteci olarak iltihak etmişler. Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri neticesinde de Hıristiyanlaşarak bir bölümü yerli halkla karışmış, diğer bir bölümü ise, Bizans tarihinde önemli bir yer işgal eden **"Türkopol"** adlı Türk askeri kıtalarını meydana getirmişlerdir.[49] Bunlara yukarıda temas edilmişti.

Bizans ülkesinin doğusundan devamlı ilerleyen ve ülke için bir tehdit oluşturan İslâm ordularına karşı Bizans devleti bu paralı askerleri Bizans-İslâm sınır bölgelerine (Toros eteklerine) yerleştirmiştir. Daha önce Hıristiyanlaştırılarak sınır bölgelerine yerleştirilmiş bu insanlar Türk fetihlerinden sonra da o bölgede kalmış, gerek Selçuklular'ın gerekse Osmanlılar'ın dini müsamahaları sonucu dinlerini muhafaza etmişlerdir. **Lozan Antlaşmasına** kadar aynı biçimde yaşayan bu insanlar 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan **Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelenâme** ve buna bağlı protokol gereği mübadeleye tâbi tutulmuş ve Yunanistan'a gönderilmişlerdir[50]. Osmanlıca ve Türkiye Türkçe'sinin Grek harfleriyle yazılmış ilk örneği **İstanbul Rum Patriği II. Gennadios Skolarios**'un **Fatih Sultan Mehmet** için yazdığı Ortodoks itikatnamesinin kim tarafından kaleme

---

47 Loius Brehier. Vie et Mort de Byzance. Paris 1969. P. 117; Rechied Saffet Atabinen. Les Tures a Constantinopole du Ve au XV e Siecle. İstanbul. 1954. P. 30.

48 Chronique de Michel le Syrien. Edit(e pour la premi(re fois et traduite en français par J.B. Chabot. Prasi. 1890 1910, t III.p. 155 456.

49 Cami, Osmanlı Ülkesinde Hıristayinlaşan Türkler, s. 110 vd.

50 M.Ekincikli, Türk Ortodoksları, Başlangıçtan Milli Mücadele Sonuna kadar, s. 212

alındığı bilinmeyen karamanlıca metnidir[51]. Bu metni takiben Anadolu'da Venedik, Bükreş. Vb. yerlerde Hristiyanlara dinlerini öğretmek gayesi ile yüzlerce kitap yayınlanmıştır[52]. XIX. yüzyılın ilk yarısında dini nitelikli kitapların yanında sözlükler, hukuk kitapları, hikaye ve masalların da yayınlanmaya başladığına, XX. Yüzyıl başlarında ise genellikle Protestan misyonerlerin faaliyetleri sonucu ilahi kitapları, ilmihaller ve kutsal kitap metinlerinin yayınlandığına şahit olmaktayız. Bu dini kitapların temel özelliği, Hristiyan dinine ait terimlerin İslâmi terimlerle karşılanmış olmasına rağmen bütün Türk lehçelerinde her lehçenin fonetik özelliğine göre **tanrı, tenri, tengri, tangara** vs. şekillerde kullanılan "**Tanrı**" sözcüğünün kullanılmamasıdır. Karamanlıca kitaplar sadece karamanlılar tarafından değil, kendileri gibi Hristiyan olan Gagauzlar tarafından da okunmuştur[53].

Bu küçük kalıntılara rağmen, görülüyorki, din yoluyla kültürel asimilasyon ve hatta bu amaçla yerine göre baskı, Bizans İmparatorluğunun yabancıları entegrasyon politikasının esasını teşkil etmiştir. Benzeri bir asimilasyon politikasının da Ruslar tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bir defa daha, geleneksel Türk dinine mensup çeşitli zümrelerin yoğun ve sistemli Hristiyanlaştırma ve Slavlaştırma propagandaları ve işlemlerine tabi tutulduklarına; ancak onların geleneksel inanç ve adetlerine sarılmak suretiyle buna direnmeye çalıştıklarına tanık olmaktayız. İşte bu şekildedir ki, **Çuvaşlar, Hakaslar, Gorno-Altaylar (Altay-Kişi), Sahalar, (Yakutlar), Dolganlar ve Tofalar (Karagaslar)** hep Türk asıllıdırlar; başlangıçta hepsi geleneksel Türk dinine mensuptular; belli bir dönemden itibaren Rus nüfuz ve hakimiyetine girdiler; sistemli Hristiyanlık propagandasına tabi tutuldular ve hemen hepsi bir ölçüde yahut alt-kültür düzeyinde eski inançlarını muhafaza etmeyi başardılar. Bu gruba, İtil boyundaki Hristiyan Ortodoks dinine mensup **Kreşin Tatarlarını** da eklemek gerekir.

Çok erken dönemden itibaren İtil üzerinde yerleşmiş bulunan **Çuvaşlar**, XVI. yüzyılda Rus hakimiyetine Rıs misyonerlerin sistemli propaganda faaliyetleri altında Ortodoks Hristiyanlığa girerek, Rus kilisesine bağlandılar. Müslüman Bulgar Türkleriyle temas sonucunda Çuvaşların az bir kısmı İs-

---

51 M.Süreyya Şahin. Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul, 1980. S. 106112.

52 Const. C. Giurescu. ®Livres Tures imprim(s (BucarestÐ, Revista Istorico Romana, Bucarest. 1945. Vol: XV, Fase III. P. 284-286

53 Yaşar Nabi Nayır, Balkanlar ve Türklük, Ankara, 1936. S. 82. W. Zajaczkowski. ®GagauzÐ. Encyelopedie L'İslam. C. II.p.994.

lâmiyete girmiştir. Öte yandan İslâmiyet, Çuvaş Hristiyanlığını da etkilemiştir. Böylece, başta **Xarpan**=Kurban, **Pixamber**=Peygamber, **Suytan**=Şeytan, **Kiremet**=Keramet, **Esrel**=Azrail kavramları olmak üzere, bir kısım dini terimler ve unsurlar Müslümanlıktan oraya geçmiştir.

Çuvaşlar ve özellikle yaşlı nesil, çoğu **Tura**=Tanrı etrafında şekillenen eski dini inanışlarını da devam ettirmektedirler. Ayrıca iyi ve kötü ruhlarla ilgili animist kalıntılar da geleneksel Çuvaş dininde varlıklarını sürdürüyorlar. Bununla birlikte geleneksel Çuvaş dini ekstazik şamanist unsurlara yer vermiyor. Çuvaşların **Ç'ük** adı verilen ve Tanrı Tura'ya sunulan kurban ayinleri önemlidir. Bunun toplu olarak icra edileninin yanı sıra, ferdi biçimde yapılanı da mevcuttur. Bu tören, Tura'dan dilekte bulunmak, bol mahsül, sağlık ve yağmur yağması amaçlarıyla yapılmaktadır. Özellikle **Çumar Ç'ük**. Anadolu'daki yağmur duası esnasında yapılan ritüelleri hatırlatmaktadır.

Günümüzde Hristiyan Rusların, geleneksel inanış ve âdetlerini sürdüren Çuvaşları "**Yazıçnık**"=(**Putperest**) şeklinde adlandırmakta oluşları ise oldukça ilginçtir. Gerçekte ise, geleneksel din ve inançlarına bağlılıklarını sürdüren Çuvaşlar dinlerine bir isim vermiyor, onu sadece yaşadıkların ifade ediyorlar.

Bu gün, geleneksel dine bağlı Çuvaşların söz konusu inanış ve uygulamalarının devamlılığını en çok ölüm ölü gömme ve mezar adet ve inanışların da gözlemek mümkündür. Anlaşılan, geleneksel Çuvaş dini, ölümden sonra yeniden diriliş ve öte dünya inanışlarına sahiptir. Bu nedenledir ki ölü, yeniden dirildiğinde yüzü güneşe karşı gelmek üzere, doğu yönüne dik gelecek biçimde gömülüyor. Ölüden arta kalan eşyalar ise dere kenarlarına gömülmektedir.

Geleneksel dine bağlı Çuvaşların dini yaşantılarında ve kültüründe "**Kiremet Yerleri**" denilen kutsal dilek mekanlarının da çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Bunlar, kırlarda, ormanlık bölgelerde, ağaç çitlerle çevrili, dörtköşe kutsal alanlardır. Bunların doğu, batı ve kuzey cephelerinde içeriye giriş kapıları mevcuttur. Güney cephe ise girişe tamamen kapalıdır. Bir Kiremet yerinin tam ortasında dilek ağacı yer alır. Dilek ritüeli, dilek ağacının dibine **Bira** dökülmesi, ayrıca oraya madeni para atılması ve zihinde dilek tutulduğu halde dilek ağacına çaput bağlanması gibi unsurlardan oluşuyor.

Kiremet yerleri inanış ve âdetleri Çuvaşlara komşu olan Fin-Ogur kavimleri **Mariler'e (Çeremişler)** de geçmiş bulunuyor.

Ruslaştırma faaliyetleri ile birlikte sürdürülen Hristiyan-laştırma neticesinde ilk Çuvaşça İncil 1820'de Kazan'da basılmıştır. Daha önce 1804'te bazı İncil parçaları ile Hristiyan ilmihal kitabının basıldığına da işaret etmeliyiz. Bütün bunlara rağmen Çuvaşların Hristiyanlığı sathi kalmış ve özünde onlar atalarının inançları ve geleneklerini büyük ölçüde korumayı başarmışlardır[54].

Hakas ülkesinin Ruslar tarafından sömürgeleştirilmesi Çarlık döneminden başlayarak halkın çeşitli itiraz ve protestolarına sahne olmuştur. Sonuçta Hristiyanlıkta karar kılmışlar, ancak geleneksel inanç ve âdetlerini de bir ölçüde muhafaza etmeyi başarmışlardır. Bunlar Katolik Ortodoksturlar[55].

Gorno-Altaylılar veya **Altay-Kişiler** Kalmuklardan gelmektedirler. Bu nedenle onlara "**Dağ Kalmukları**" da denilmektedir. XVIII. yüzyılda Rus İmparatorluğuna bağlandılar. Büyük çoğunluğu XIX. Yüzyılda Hristiyanlaştılar. Az bir kısmı Budistiler. Ortodoks Rus Hristiyanlığına giren Altay Türklerinde de geleneksel inançlar ve âdetler bir ölçüde varlığını sürdürmeyi başarmıştır[56]. Bunlar gibi **Tofalar (Kara-gaslar)** da eski Türk dini inanışlarını korumayı başarmışlar, ancak sayıları gittikçe azaldığından yok olmaya yüz tutmuşlardır[57].

Yakutistan'da Hristiyanlığın tarihi 1630'da Rus işgali ile başlamaktadır. Ruslar, VXII. yüzyıldan başlayarak, özellikle kendi ülkelerinde Ortodoks Rus kilisesinin "**heretik**" olarak damgalandığı Protestan mezhebi mensuplarını o bölgeye sürmüşlerdir. XVII. yüzyıldan itibaren Yakutları Hristiyanlaştırma faaliyeti XVIII. yüzyılın sonunda başarıya erişmiştir. Bu çerçevede iktisadi ve mali faktörler etkin bir biçimde devreye sokulmuş; Yakutların Hrisityanlaşması göçebelikten yerleşikliğe geçiş sürecine paralel biçimde gelişmiştir. Keza Yakutların Hristiyanlaştırılmaları onların Ruslaştırılma sürecine de paralel düşmektedir. Buna rağmen Yakutların Hristiyanlaşmaları yüzeysel kalmış; onlar eski inanışlarını devam ettirmişler, hatta ölümden

---

54 John R Krueger, Chuvase Manuel. Introduction, Grammar, Reader and Vocabulary, İndiana, 1961, s. 40; P.V. Denisov Religioznie Verovanıya Çuvaş, (İstorikoetnografiçeskie Oçerki), Çeboksarı, 1959 s. 76.

55 Bk.: R. Caratini, Dictionarie des Nationalites ed des Minorites de Pex URRS. Paris, 1992.

56 Bk.: R. Caratini, Dictionaire des.... s. 112; Katolik Ortodokslukla ilgili olarak ayrıca bkz: Vladimir Grigorieff, Religions du Monde entier, Marabout, Belgique, 1989

57 Bk.: R. Caratini, Dictionaire dis... s. 103.

sonra mükafat ve ceza Tanrı'nın bazı özellikleri, Bakire Meryem ve koruyucu melek gibi Hristiyan akidelerini daha önce kendi inanışlarında mevcut ruhlarla birleştirmişlerdir[58]. Yakutlar gibi, resmen Hristiyan olan Dolganlar da eski inanışlarını devam ettirmektedirler[59].

Katoliklik

Emevîler ve Abbasiler dönemlerinde, Orta Asya'dan askeri amaçlarla Irak'a Türklerden gelenler oldu. Bunlar genelde Müslüman oldular ve hatta orada eriyip gittiler. Irak, Selçuklular döneminden başlayan ve İlhanlılar, Atabekler, Karakoyunlular ve Akkoyunlular dönemlerinde devam eden bir Türkleşme sürecine sahne olmuş ve bu süreç Osmanlılar döneminde tamamlanmıştır. Irak'ın, 1534'te, Kanuni döneminde Osmanlı hakimiyetine girmesi Irak Türklüğünü Anadolu Türklüğü ile bütünleştirmiş: İslâm dini bu bütünleşmede önemli bir katalizör rolü oynamıştır.

Konumuz bakımından ilginç olan şudur: Irak'ta, özellikle Kerkük'te, Müslüman Türkmenlerin yanı sıra bir **Katolik Türkmen cemaati** de mevcuttur. Kerkük Müslüman Türklerinin **"Gal'a Gâvuru"** dediği, ancak dilleri dahil kültürel bakımdan onlardan hemen hiçbir kültür farkı bulunmayan bu **Kerkük Hristiyan Türkmenleri**nin Katolikliğe ne zaman ve nasıl girdikleri konusunda bir bilgimiz bulunmamaktadır. Türkçe konuşan, ibadetlerini Türkçe yapan ve ilahilerini Türkçe söyleyen bu Türkmen Katolik cemaatin otuz bin civarında olan nüfusu, 1977 sayımında beş bine düşmüştür. Zira, anlaşılan onlar, bu nüfus sayımında kütüklere Arap olarak kaydedilmişlerdir. Genellikle memuriyet ve ticaretle uğraşan bu Katolik Türkmen cemaati, yoğun baskı karşısında Kerkük'ten Bağdat ve Amerika'ya göç etmek zorunda kalmıştır. İleride yapılacak araştırmalar, şüphesiz bunların dini tarihi hakkında daha geniş bilgi sahibi olmamıza imkan sağlayacaktır[60].

---

58 Bk. : G.V. Ksenofontov, Uraanbay Shalar Oçerki po drevney Istori Yakutov, I. Yakutsk. 1992, C. I, s. 329; Caratini, Dictionnaire... s. 8890; Lawrence Delaby. ®Yakut ReligionÐ The Encyclopedia of Religion. C.XV, s. 493-496.

59 Caratini, Dictionnaire..., s. 6768.

60 R.A.Hacaloğlu, Türkmen ve Asur Kiliselerinde okunan Türkçe İlahi Metinleri, Ank. 1995